

PETER ROS
TITUS WEIJSCHEDÉ
 PROJECTBUREAU
 NIEUWE HOLLANDSE WATERLINIE

De Nieuwe Hollandse Waterlinie is één van Nederlands bijzondere verdedigingslijnes, een indrukwekkende toepassing van een militaire strategie om in tijden van oorlog de steden Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht te verdedigen tegen vijanden uit het oosten. Via een ingenieus systeem van dijken, sluizen en kanalen konden laag gelegen stukken land onder water gezet worden (inundatie), waardoor een onoverbrugbare hindernis ontstond voor de vijand. De doorgangen (accessen) op de hogere, droge gronden verdedigde men met forten, schansen, batterijen en oude vestingsteden. Water werd een unieke bondgenoot in de strijd tegen een denkbare vijand - tot de komst van het vliegtuig de inundatiestrategie als verouderd kwalificeerde.

VAN 'VERSTOPT'
MILITAIR GEHEIM TOT
NATIONAAL 'GESCHENK'

Nieuwe Hollandse Waterlinie

uitvoering leidt tot nieuwe kennisvragen

1 - DE NIEUW AANGEBRACHTE COUPURE IN DE GEDEKTE GEMEENSCHAPSWEG MAAKT HET KLEINE NATUURGEBIED AAN HET INUNDATIEKANAAL TOEGANKELIJK FOTO: BUNKER 0

De Nieuwe Hollandse Waterlinie is inmiddels een 'verstopt' militair geheim waar een eigentijdse strijd gestreden wordt: een koortsachtige belangenstrijd om de ruimte. Juist die strijd maakt de Nieuwe Hollandse Waterlinie tot een nationaal 'geschenk': de alliantie tussen cultuurhistorie en ruimtelijke ordening biedt onverwachte kansen. Door het verleden te gebruiken als inspiratiebron voor de toekomst kunnen we betekenis, schoonheid en landschappelijke samenhang terugwinnen. De vraagstukken van de ruimtelijke inrichting van de Waterlinie zijn op te vatten als een nationaal cultureel project.

Nationaal project

Vroeger was de Nieuwe Hollandse Waterlinie ook een permanent nationaal project waarbij de verdediging van het land de éézijdige, sturende rol van het Rijk legitimeerde. De erkenning van de cultuurhistorische én landschappelijke waarde van de Linie maakt de Waterlinie opnieuw tot een nationaal project. In de Nota Belvedere (1999) en in de Derde Architectuurnota (2000) wordt de Linie voor het eerst zo genoemd. Recent krijgt de Linie ook als landschappelijke eenheid erkenning als één van de 20 Nationale Landschappen in de Nota Ruimte. Onder het Belvedere credo

'Behoud door Ontwikkeling' heeft het Projectbureau Nieuwe Hollandse Waterlinie samen met vele andere belanghebbenden hard gewerkt om de Waterlinie economisch, cultureel en landschappelijk ook voor de toekomst een functie te geven als herkenbare ruimtelijke eenheid. Dit heeft in 2003 geresulteerd in het

Linieperspectief Panorama Krayenhoff. In de daaropvolgende jaren is al fors geïnvesteerd in de Waterlinie en is en wordt er gewerkt aan een goede, samenhangende uitvoeringsprogrammering. Daarmee is een belangrijke transitiefase bereikt: van visie naar uitvoering.

Van visie naar uitvoering

DE VISIE

Het Linieperspectief Panorama Krayenhoff beschrijft de bescherming en ontwikkeling van het historische linielandschap. Doel van dit gezamenlijk gedragen visiedocument is het bepalen van een gemeenschappelijke ruimtelijke koers voor de hele Linie en geeft een aanzet voor provinciale planologische verankering. Dit vergt maatregelen van velerlei aard. Met planologische beperkingen en monumentale veiligstelling is veel te bereiken, maar in vele gevallen is het ook mogelijk de ruimtelijke veranderingen die zich gepland of autonoom in het Liniegebied voordoen, zodanig in te richten dat ze de eigenschappen van de Waterlinie (het 'waterlinieprofiel') ondersteunen en manifesteren maken. Dit typische waterlinieprofiel wordt gekenmerkt door de volgende hoofdpunten:

- 1 De militaire hoofdverdedigingslijn accentueren;
- 2 De voormalige inundatievlakten en schootsvelden aan de oostkant open houden;
- 3 Verdichten ten westen van de hoofdverdedigingslijn.

Van oudsher werd de westzijde van de linie gekenmerkt door verdichting en de oostzijde door openheid. Ten westen van de 'hoofdverdedigingslijn' was immers het te verdedigen gebied, waar veilig gewoond kon worden. Ten oosten moest het gebied open blijven om de vijand te kunnen zien aankomen.

DE AMBITIE

De confrontatie tussen essentiële liniekenmerken enerzijds en ruimtelijke ontwikkelingen anderzijds speelt zich af op alle schaalniveaus. De ambitie bij al deze confrontaties is: de linie beschouwen als onderlegger van ruimtelijke ontwikkelingen. Wanneer we de linie beschouwen als integrale (ontwerp-) opgave krijgt ze een ander perspectief. De linie wordt daarmee ineens een krachtige drager van het gebied. Er ontstaat een identiteitsbepalende eenheid die provinciegrenzen overschrijdt. De aanwezigheid van een dergelijk structurerend element onderscheidt de Randstad nu al van

2 - FORT AAN DE KLOP
FOTO MARNIX SCHMIDTJ

andere stedelijke agglomeraties. Behoud en versterking ervan zullen in de toekomst van beslissende betekenis blijken voor recreatie, toerisme en het internationale vestigingsmilieu. Liniebreed zijn er drie uitvoeringsambities:

- een herkenbaar Waterlinieprofiel (versterken van de ruimtelijke ontwikkeling en vormgeving);
- de waterlinie in de hoofden en harten (ontwikkelen en profileren van de Waterlinie als liefhebberlandschap);
- het duurzaam gebruik (realiseren van maatschappelijk en economisch duurzame bestemmingen).

In de samenhang van deze ambities komen de kwaliteiten van de Waterlinie nu en in de toekomst terecht.

UITVOERING

Sinds de vaststelling van Panorama Krayenhoff concentreert het Nationaal Project zich op het opstellen van een ontwikkelingsprogramma dat richtinggevend is voor de uitvoering. Het Linieperspectief is immers een visie, nog geen uitgewerkt inrichtingsplan. De uitvoering is georganiseerd in zeven gebiedsgerichte projectenveloppen en één rijksenveloppe. De enveloppen omvatten elk een groot aantal projecten die in ontwerp, uitvoering en exploitatie met elkaar te maken hebben. Er zijn inmiddels gebiedsgerichte enveloppecommissies geïn-

stalleerd, die op basis van een gezamenlijk vastgestelde inhoudsopgave eigen uitvoeringsprogramma's hebben gemaakt, die uitmonden in één Liniebrede ambitie.

Uitvoering - drie cases

Toekenning van nieuwe functies aan de cultuurhistorische elementen en de ruimtelijke opgaven kunnen elkaar versterken. Hieronder laten we drie projecten de revue passeren. Ze hebben alle drie een ander schaalniveau: punt, lijn -en vlakniveau. Op puntniveau bespreken we de herontwikkeling van Fort aan de Klop. Als project op lijnniveau komt de restauratie van de Gedekte Gemeenschapsweg aan bod. Op vlakniveau bespreken we het project Lingekwartier.

FORT AAN DE KLOP

In 1997 heeft de Gemeente Utrecht Fort aan de Klop aangekocht. De gemeente wilde graag 'Behoud door herbesteding'. Hierbij moest recht worden gedaan aan het karakter van het fort, het moest een aanvulling zijn op al bestaande voorzieningen in de omgeving en toegankelijk worden gemaakt voor het publiek. Op het terrein moest een theehuis met minicamping en/of herberg gerealiseerd worden. De locatie aan de Vecht en de ligging aan routes voor langzaam verkeer maken het fort aantrekkelijk voor fietsers en wandelaars. Bovendien zou het fort ook de rol van openbaar park kunnen vervullen voor de aangrenzende wijken Overvecht en Zuilen. De opzet was als volgt: de gemeente financiert de noodzakelijke casco-restauratie, waarna de exploitant de ingrepen voor de herbesteding bekostigt. In 2001 werden potentiële exploitanten benaderd. Joost Batelaan werd gekozen als een geschikte uitbater. Pas in 2004 kreeg de

Samenvatting

Sinds een aantal jaren wordt er hard gewerkt aan een goed en samenhangend uitvoeringsprogramma voor het nationaal project Nieuwe Hollandse Waterlinie. Aan de hand van drie uitvoeringsopgaven gaat dit artikel nader in op de grenzen van de huidige uitvoeringspraktijk en maakt duidelijk dat verdere kennisontwikkeling, -uitwisseling en -toepassing zich niet alleen concentreert op het gebied van technische (restauratie)vraagstukken, maar ook op procesvraagstukken en op sociale en maatschappelijke kennisvragen.

gemeente de financiering bij de provincie Utrecht, het Rijk en de Europese Unie rond. Aan de Europese subsidie was een Europees project gekoppeld: Crossing the Lines. Het resultaat van dit Europese project was behalve een geldbedrag ook een uitwisseling van technische kennis over de restauratie van forten.

Gelijktijdig met de selectie van de exploitant werd gestart met de restauratie van het wachthuis en de loodsen. Het grootste struikelblok bij de restauratie was het wachthuis. Dit bouwwerk was oorspronkelijk opgetrokken uit metselwerk, waar later een schil van gewapend beton omheen was aangebracht. Een extern bureau dat onderzoek deed naar reparatiemogelijkheden, stelde voor verwijdingen aan te brengen in de betonschillen en die vervolgens op te vullen met een flexibel materiaal. De spanning in de betonschil wordt nu geleid en veroorzaakt geen scheuren meer. De begane grond van het wachthuis en de loodsen zouden in dienst staan van de nieuwe functie van het fort: recreatie- en horecaruimte. Het wachthuis als theehuis werd het centrale punt op het terrein. De drie houten loodsen kregen de bestemming van slaap- en recreatieruimte. In totaal zijn er 48 slaapplekken, twee grote vergader-/recreatieruimten, een grote keuken en twee kleine keukens. Voor de metalen loods is nog geen definitief plan opgesteld. De kelder van het wachthuis bleef echter het territorium van de oude bewoners, de vleermuizen. In deze ruimte had zich een perfect klimaat voor deze nachtdieren ontwikkeld en besloten werd dit te behouden.

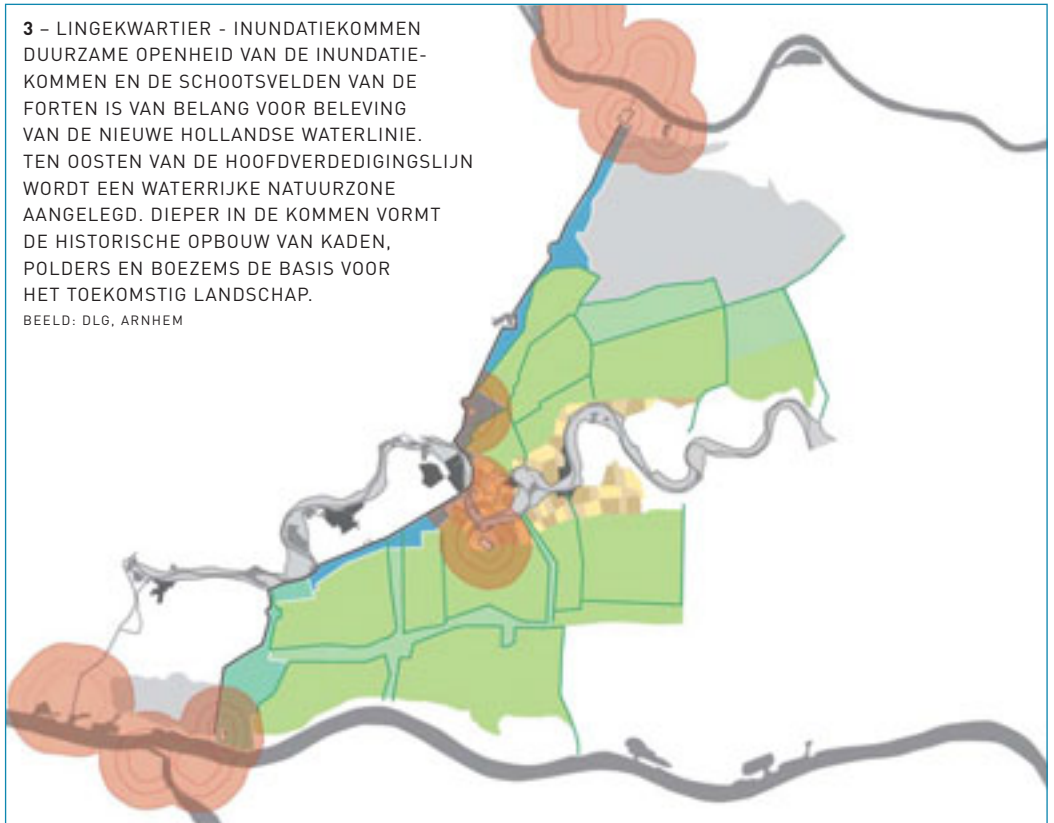
Op 13 juli 2007, tien jaar na de aankoop van het fort door de gemeente Utrecht, opende Fort aan de Klop zijn deuren. Na een kleine tweehonderd jaar is het terrein openbaar toegankelijk. In het eerste seizoen bezochten enkele kampeerders, een aantal overnachtende groepen, veel vergadertijgers en talrijke koffie en thee drinkende buurtbewoners het fort. Het bomvrije theehuis blijkt een schot in de roos. Al lange tijd ontbrak in de naburige wijken een horecagelegenheid in het groen en met een ruim terras.

GEDEKTE GEMEENSCHAPSWEG

De Gedekte Gemeenschapsweg was een beveiligde weg langs het inundatiekanaal Honswijk-Schalkwijkse Wetering. Het vormde een veilige verbinding tussen Fort Honswijk, lunet De Snel en het Werk aan de Korte Uitweg. Het plan voor de restauratie van de Gedekte Gemeenschapsweg werd zo'n anderhalf jaar geleden geboren in de gebiedsgerichte project-

3 - LINGEKWARTIER - INUNDATIEKOMMEN
DUURZAME OPENHEID VAN DE INUNDATIEKOMMEN EN DE SCHOOTSVELDEN VAN DE FORTEN IS VAN BELANG VOOR BELEVING VAN DE NIEUWE HOLLANDSE WATERLINIE. TEN OOSTEN VAN DE HOOFDVERDEDIGINGSLIJN WORDT EEN WATERRIJKE NATUURZONE AANGELEGD. DIEPER IN DE KOMMEN VORMT DE HISTORISCHE OPBOUW VAN KADEN, POLDERS EN BOEZEMS DE BASIS VOOR HET TOEKOMSTIG LANDSCHAP.

BEELD: DLG, ARNHEM

envelop Linieland. Met dit plan komen er betere recreatiemogelijkheden en wordt de relatie tussen gebouwde Linie en omliggend landschap heel zichtbaar en beleefbaar voor publiek. Het bleek voor de aannemer een hele kunst om de strakke lijnen en scherpe hoeken in de grondlichamen precies aan te brengen. Nu heeft de weg weer precies hetzelfde aanzien als op foto's uit de jaren zeventig van de negentiende eeuw, toen het werd gebouwd. Dat aanzien was het uitgangspunt bij de restauratie. Deze keuze voor dit historische tijdstip is door de ontwerpers pragmatisch gekozen: ze zijn uitgegaan van de beginperiode, maar hebben latere toevoegingen wel gerespecteerd. Dat wil zeggen: er is zoveel mogelijk de oorspronkelijke besteksituatie gevolgd. Daardoor zijn later aangebrachte betonnen munitienissen vrij in het veld of op de walgang komen te staan. De betonnen schuilplaats uit 1918, die als een van de eerste prefab betonnen constructies van Nederland wordt beschouwd, is overkapt met een stalen dak waaraan een picknickplek is bevestigd.

Een eind verder, richting Werk aan de Korte Uitweg, is een 2,5 meter brede coupure in de dijk gemaakt, van waaruit een klein natuurgebied aan het inundatiekanaal kan worden betreden. In de coupure zijn tekens aangebracht die te maken hebben met de bouwge-

schiedenis. Door dit project zal er meer aandacht op dit deel van de Waterlinie komen te liggen. Er zullen geen duizenden bezoekers per dag op afkomen, dat zou zelfs niet wenselijk zijn. Maar een toename van het aantal wandelaars en fietsers wordt wel verwacht, zeker als straks in het weekeinde de pont naar Fort Everdingen aan de overkant gaat varen. Dan kunnen bezoekers met eigen ogen zien dat Houten meer is dan alleen een groei-gemeente.

LINGEKWARTIER

Op 23 november 2007 werd op Fort Asperen de intentieovereenkomst Lingekwartier ondertekend. Het was het einde van de eerste fase van een gebiedsgerichte aanpak rond de forten langs de Linge. Onderdeel van het 300 hectare grote terrein zijn twee forten, Fort Asperen en Fort Nieuwe Steeg. Daarnaast zijn er tal van waterstaatkundige werken die deel uitmaken van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Het doel is om de weerbaarheid van het gebied te versterken tegen toekomstige bedreigingen van bijvoorbeeld woningbouw en bedrijventerreinen. Niet dat die bedreiging op dit moment erg acuut is, maar de 'rook van de Randstad' die hier duidelijk aanwezig is, kan zo iets van de ene op de andere dag laten veranderen. Door voor een samenhangende aanpak te kiezen, en dus niet voor de ontwikkeling van een

4 - INGANG FORT NIEUWE STEEG (GEOFORT) BEELD: BUREAU SLA

enkel fort of een afzonderlijk fietspad, en oog te hebben voor marktkansen en economische vitaliteit wordt bijgedragen aan de onaantastbaarheid en kwaliteit van het gebied.

Het schetsontwerp voor het Lingekekwartier, opgesteld door architect Peter van Assche van het bureau SLA, baseert zich op de oude Kringenwet, die de bebouwing in kringen rond de forten aan banden legde. In de binnenste ring tussen de twee forten wordt in fasen een 'waterlinielandschap' aangelegd, nieuwe bebouwing wordt hier niet aangemoedigd. De buitenste kring kent een mindere mate van regie. In de plannen van het Lingekekwartier staan beide forten, als meest in het oog springende objecten, centraal.

Fort Asperen staat bekend als cultuurfort. Zo organiseerde de Britse kunstenaar Peter Greenaway er in 2006 de tentoonstelling 'Flood Warning'. Daarnaast krijgt Fort Nieuwe Steeg binnen het plan voor het eerst een publieke functie. Het wordt een zogeheten 'Geofort' met een belevingscentrum op het terrein van kaarten en navigatie. Dit zou kunnen gaan over de atlas van Blaauij tot aan navigatiesystemen zoals Tomtom. De beide forten zouden 'magneten' voor de ontwikkeling van het gebied moeten worden. Hierbij wordt ook gedacht aan een veerverbinding tussen de twee verdedigingswerken. Om het Lingekekwartierproject te laten slagen, is het van essentieel belang dat de verschillende partijen met elkaar willen samenwerken. Hierbij spelen de Provincie Gelderland, de gemeenten Lingewaai en Geldermalsen, Waterschap Rivierenland, Dienst Landelijk Gebied en grondeigenaar Staatsbosbeheer een belangrijke rol.

Nieuwe kennisvragen

De drie hierboven beschreven cases laten zien dat er op verschillende schaalniveaus en met verschillende intenties projecten worden uitgevoerd binnen het gebied van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Elk van de projecten heeft op haar eigen manier voor succes gezorgd. Zo heeft Fort aan de Klop voor een verhoging van de publieke toegankelijkheid van de omliggende wijk gezorgd, zorgt de restauratie van de Gedekte Gemeenschapsweg voor een betere zichtbaarheid van dit stukje Waterlinie en in het Lingekekwartier blijft de openheid van het Lingegebied gewaarborgd. Toch is het veel te vroeg om te roepen dat we er al zijn. Deze projecten geven namelijk ook aan dat de huidige uitvoeringspraktijk haar grenzen kent. Er blijven namelijk een heleboel vragen onbeantwoord. Deze vragen kunnen we onderverdelen in technische kennisvragen en in sociale en procesmatige kennisvragen. Hieronder lichten we dit kort toe.

Tot nu toe is er creatief omgegaan met het zoeken naar technische oplossingen, maar in veel gevallen hebben ze een projectspecifiek karakter. Zo heeft Fort aan de Klop een goede oplossing gezocht voor de overwintering van vleermuizen. Naast menselijke activiteiten is er gezocht naar ruimte voor deze beschermde diersoort. Dit gaat echter niet overal zo harmonisch. De flora en faunawet en het bijbehorende vleermuizenvraagstuk vraagt om een bundeling van kennis op dit vlak. Deze zal niet alleen in Nederland, maar ook elders in Europa moeten worden gevonden. Op dit moment wordt er een Europese conferentie voorbereid, waar deze problematiek aan bod komt. Ecologie is niet alleen vanuit de optiek van wetgeving een belangrijk vraagstuk, maar

ook wanneer het gaat om de historische waarde ervan. We weten nog te weinig van de oorspronkelijke beplantingsplannen rondom de forten. Als we dit al wel weten vraagt dit om een afweging, hoe hier mee om te gaan bij restauratie. Fort aan de Klop en de Gedekte Gemeenschapsweg leren ons dat nieuwe vormen van gebruik van de Waterlinie ook vragen om nieuwe innovatieve bouwmethoden. De hier opgedane kennis is slechts een begin. De bouwvraagstukken in en rond forten zijn heel specifiek en er zal dus van geval tot geval naar innovatieve oplossingen gezocht moeten worden. Naast een blijvende zoektocht naar technische innovaties gaat het daarbij ook om de 'juiste' historische afweging: welke periode zal tijdens de restauratie teruggebracht moeten worden?

Wanneer we het hebben over ontwerp kwaliteit, kunnen we zeggen dat in de hierboven besproken projecten een grote rol voor de ontwerper is weggelegd. We kunnen ons echter afvragen of dit besef van 'ontwerpen met geschiedenis' reeds toegepast wordt binnen het gehele gebied van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. In hoeverre kan er gewerkt worden volgens de principes van de gezamenlijk vastgestelde Leidraad Plankwaliteit? Deze leidraad zou uitvoerders handvatten moeten bieden voor een cultuurhistorische basisontwerpkwaliteit. Een belangrijke rol is hierbij weggelegd voor het Atelier van Rijksbouwmeester en het Kwaliteitsteam Nieuwe Hollandse Waterlinie, die de leidraad opstelde.

Het project Lingekekwartier, maar ook de andere twee projecten, leert ons dat een proces, waarin samenwerking en afstemming tussen verschillende partijen goed kunnen gedijen,

essentieel is voor succesvolle uitvoering. Hierbij gaat het niet alleen om het ontwikkelen van bestuurlijk draagvlak, maar juist ook om draagvlak onder bewoners en ondernemers en andere bij het gebied betrokkenen. Vooral deze vorm van draagvlak wordt vaak vergeten, of krijgt pas heel laat in het planproces aandacht. Door het verhaal van de Waterlinie beter en aantrekkelijker te vertellen kan betrokkenheid worden gegenereerd. Hoe kunnen bijvoorbeeld *oral history* en persoonlijke verhalen benut worden om de betrokkenheid van bewoners bij nieuwe ontwikkelingen in de Waterlinie te vergroten? Uiteindelijk zullen we met nieuwe ideeën moeten komen om mensen te gaan binden aan de Waterlinie. Bijvoorbeeld door ondernemers te stimuleren producten te ontwikkelen die geassocieerd worden met dit cultuurhistorische verhaal, zodat ze met elkaar willen samenwerken vanuit het besef dat de Waterlinie een *unique selling point* kan zijn en daarmee economisch kan concurreren met omliggende landschappen. Maar het gaat niet alleen om de toeristische sector.

Er liggen ook veel kansen voor ondernemers in de culturele sector: van podiumkunsten tot *arts & craft*. Deze culturele sector kan een zeer goede bijdrage leveren aan het binden van mensen aan de Waterlinie. Naast de ondernemers zijn ook andere maatschappelijke sectoren bij de Waterlinie betrokken. Denk hierbij aan de Stichting Herstelling, die ontspoorde

jongeren weer op het rechte pad helpt. Ze leren vaardigheden door op verschillende forten mee te helpen met de restauratie ervan. Dit is een voorbeeld waarbij jongerenopbouwwerk, maatschappelijke re-integratie en cultuurhistorie fantastisch kunnen samengaan. Zou de Waterlinie dit soort allianties niet ook kunnen opzetten ten behoeve van bijvoorbeeld de integratie van nieuwe Nederlanders of de gezondheidszorg? Allemaal verbindingen die uiteindelijk kunnen leiden tot een grotere maatschappelijke betekenis van cultuurhistorie.

Bij de sociale en maatschappelijke kennisvragen gaat het dus om de vraag: op welke wijze kunnen we een mentale verandering in de hoofden van de mensen teweeg brengen? Deze omslag zal uiteindelijk de belangrijkste succesfactor worden van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Want al stoppen we nóg zo veel geld in de ontwikkeling van het fysieke landschap, als de mensen het verhaal van de Waterlinie niet gaan herkennen, zullen alle inspanningen voor niets zijn.

Conclusie

De eerste successen van de uitvoering van het project Nieuwe Hollandse Waterlinie zijn zichtbaar geworden en er vindt nu een confrontatie plaats met de weerbarstige uitvoeringspraktijk. Het Projectbureau Nieuwe Hollandse Waterlinie constateert zelf dat zij niet alle antwoorden klaar heeft liggen. Zij moet hierdoor op zoek naar wegen om de partners in de uitvoering te ondersteunen met kennisontwik-

5 – DE EERSTE BIJENKOMST MET CREATIEVE ONDERNEMERS IN DE NIEUWE HOLLANDSE WATERLINIE MAAKTE VEEL ENTHOUSIASME LOS. HIER TIJDENS BEZOEK AAN WERK IV IN BUSSUM.
FOTO: NICO W.M. VAN GANZEWINKEL

6 – BUNKER IN HET LANDSCHAP. WELKE PERSOONLIJKE VERHALEN HOREN DAARBIJ?
FOTO: ROB ZAKEE

keling en – vooral – uitwisseling en toepassing op zowel technische (restauratie)vraagstukken, procesvraagstukken, maatschappelijke en sociale vraagstukken. Dit brede palet aan vragen, vraagt ook om een breed palet aan beantwoorders ervan. Het zal dan ook aan het Projectbureau en de vele andere partners zijn om nieuwe en onverwachte allianties te sluiten met partijen die kunnen helpen deze vragen op te lossen.

Literatuur

- *Panorama Krayenhoff, Linieperspectief. Stuurgroep Nationaal Project NHW, Utrecht (2004).*
- *Sterk Water, de Hollandse waterlinie. Chris Will, Utrecht (2002).*
- *Advies Kwaliteitsteam aan Liniecommissie over adressering enveloppen. Utrecht (2005).*
- *Uitvoeringsprogramma NHW. Projectbureau NHW, Utrecht (mei 2006).*
- *Lingekwartier - samenhang forten en omgeving, Bert Bukman. In: Monumenten, jaargang 29 nr. 1/2 januari/februari 2008.*
- *Waterlijn nr 24, september 2008. Nieuwsbrief van het Nationaal Project Nieuwe Hollandse Waterlinie.*
- *Een kloppend hart voor de buurt - de herontwikkeling van Fort Aan de Klop. Steenhuis stedenbouw/landschap, 2008.*
- *De Hollandse Waterlinie- van concept naar uitvoering. In: Topos mei 2006, Wageningen. ●*